

ESKİ TÜRKLERİN DİNİ*

P. WILHELM SCHMIDT

Türk halklarının tarihine toplu bakış

1. Hiungnu (Hungno) çağı

Milâttan önce II. yüzyılın sonlarına doğru Şansi, batı Çeli ve doğu Şansi'de Hiungnu'ların kurduğu büyük bir devlet görüyoruz¹. Bu devlet M. ö. 55 yılında ikiye bölünmüştür : Bu tarihten hemen sonra ortadan kaldırılan batı devleti ile, Çin'e bağlı doğu devleti. Bu sonuncusu da M. s. 48 yılında yeniden ikiye parçalanır : M. s. 89 yılında Siyenpi-Tunghu'lar tarafından yok edilen ve bu arada yüz bin çadırılık Hungno halkının Siyenpi'lere katıldığı kuzay devleti²; yine Çin'e bağlı bir devlet olarak kalan, bilâhara M. s. 190 tarihlerinde Çin boyunduruğundan kurtulup «5 boy» grupundan olarak yerli beyler tarafından idâre edilen güney devleti.

Bu beylerden biri 308 yılında kuzay Çin hükümdarı olmuş ve orada bir Hungno hânedânı kurmuştur. Bu hânedân kuzay Çin'de 379 yılına kadar, Kansu'da ise 433'e kadar devam etmiş, hânedânın kurmuş olduğu devlet Toba-Siyenpi'ler tarafından ortadan kaldırılarak kendi devletlerine katılmıştır³.

2. Tukue çağı

I. Kansu'da yok edilen bu Hungno devletinin arta kalan kısmından

* Bu yazı, P. Wilhelm Schmidt, *Der Urprung der Gottesidee*, IX. cilt, 3. bölüm : *Die asiatischen Hirtenvölker*, Freiburg 1949, s. 3-20'den SADETTİN BULUĞ tarafından çevrilmiştir.

¹ E. H. Parker, *A Thousand Years of the Tartars*, 2. baskı, London, 1924, s. 1-79. G. Haloun, *Seit wann kannten die Chinesen die Tocharer oder Indogermanen überhaupt*, Leipzig 1920, s. 130.

² Parker, s. 91 : "This incident shows how easily the nomads coalesced".

³ Parker, *göst. yer.* s. 77.

Tukue'ler ortaya çıkmıştır. Bunların çağı, M. s. VI. yüz yılda⁴, Tanrı dağlarının doğu havalisinden, Çin Altayı'na kadar uzayan bölgede başlar. 551 yılında, bu bölgede o zamana kadar tâbi buldukları Juen-Juen'leri yendikten sonra, ilk Tukue devletini kurmuşlardır.

Ancak daha 581 yılında bu devlet, biri batı, diğeri doğu olmak üzere ikiye bölündü. Batı devleti, tekrar batı ve doğu devleti olarak ikiye ayrılmış ve 657 yılında bütünü ile Çin tarafından zapt edilmiştir. Doğu devleti ise daha 628'de Çin'e tâbi olmuş, ancak 683'de yeniden düzenlenerek yavaş yavaş eski Tukue devletinin bütün bölgelerini ele geçirmiştir.

II. Orhon ve Ongin'de bulunan eski Türk kitabeleri, bu arada 716 yılına âit büyük Tonyukuk ve Ongin yazıtları, 731 yılına âit Kül-Tegin, 733 yılına âit Bilge Kağan ve sonra tarihi belli olmayan küçük İhi Hanın Nor' As'hete ve Hoyto Tamir kitabeleri işte bu ikinci Tukue devleti⁵ zamanından kalma olup ileride hepsi etraflıca incelenecektir.

3. Uygur çağı

İkinci Tukue devleti 745'de Uygur'lar tarafından yıkıldı⁶. Bunların devlet kurması ile Uygur çağı başlar⁷. Aslında Türk olmakla beraber çok sayıda yabancı halklarla da karışmış olan Uygurlar, Çin yıllıklarında, sonradan sinolog ve türkologlarca da çeşitli şekillerde okunan türlü adlarla geçerler. Uygur'lar, daha milâttan önceki son yüz yıllardan başlamak üzere, Hungno'lar çağında Kiyao-çang adı altında, Tanrı dağlarının güneyi ile doğusunda güney Uygur'ları—Radloff'a göre bugünkü Dungan'lar bunların ahfâdıdır⁸ ve kuzay Uygur'ları olarak ortaya çıkarlar. Bunlar M. s. VI. yüz yıla kadar Kao-Çe, Kao-Kue «yüksek arabahlar» adı veya Çile, Dili yahut Te-lo (Tiye-lo) ulus adı altında, Selenga ve Baykal gölünden başlayarak Yenisey'in kaynak bölgesine kadar uzayan sahada, 12 boya ayrılmış olarak görünüyorlar.

Bu 12 veya 15 boy arasında, onları takip eden ve biraz sonra bahsi geçecek olan Hakas - Kırgızlar gibi, aslında Türk olmayan halklar da vardı. Böylece Uygur'ların başlangıçtanberi kenar bölgelerde

⁴ Parker, *göst. yer. s.* 129-178.

⁵ Parker, *göst. yer. s.* 155-166.

⁶ S. Ramstedt, *Zwei uigurische Runeninschriften der Nord Mongolei* (Journal de la Soc. Finno-Ougrienne XXX, 1913).

⁷ Parker, *göst. yer. s.* 123-126, 185 - 216.

⁸ Bunların Uygur'lar tarafından türkleştirilmiş çinliler olduğu da söylenir.

yaşayan ve Türklere has bir usûle⁹ sonradan yavaş yavaş türkleştirilmiş halklardan oldukları anlaşılıyor.

Kuzay Uygurlarından kalma, M. s. 746-759 ve 800-805 yıllarına âit iki büyük kitabe mevcut olup ileride bunlardan bahs edilecektir.

4. Hakas-Kırgızlar çağı

Uygur devleti 843 (veya Ramstedt'e göre 840) yılında, çağları bu tarihle başlayan Hakas-Kırgız'lar tarafından yıkıldı¹⁰.

Hungno çağında bildiğimiz en eski Hakas-Kırgız bölgesi, çinlilerce Kien-Kulu diye anılan devlettir. Burası Hungno devleti'nin batı sınırında, aşağı yukarı Tanrı dağları ile Tarbagatay dağları arasında bulunmakta idi. Kırgızlar buradan Altay dağlarının sınır bölgeleri ile yukarı Yenisey havalisine kadar uzanırlardı. Bu bölgede sırası ile Juen-Juen, Tukue ve Uygur'ların idâresi altında yaşamış ve nihayet Uygur devletini yıkmaya muvaffak olmuşlardır.

Hakas Kırgız'lardan kalma kitabeler de vardır. Bunlar Sayan dağlarının asıl doruğundan geçen çizginin güney ve kuzayında olmak üzere, iki grup hâlinde bulunurlar. Geçen yüz yılın sonlarına kadar bulunmuş olan bu anıtlar 32 parçadan ibarettir. Bunların muhtevası kısa ve esasında aynı olup, 29'u mezar kitâbesidir. Bunlar da hanlara değil, az çok zengin (savaşçı, asil, memur gibi) hususî kişilere âittir. En eski türkçe yazıtlar olarak sayılması gereken bu kitâbeler, 650-700 yılları arasında Tukue devletinin yeniden kurulduğu devirden kalmadırlar.

Kırgız devleti XIII. yüzyılda Moğol istilâsına değin devam etmiş, bu sırada doğuda (ve Çin'de) Kithan (Catayan) devleti ile birlikte Cingiz Han tarafından ortadan kaldırılmıştır. XIV. yüzyılda Moğol sülâlesinin sukûtundan sonra bir takım Moğol ve Türk-Moğol (Tatar) devletleri ortaya çıkmış, Kırgız devleti de Yenisey'in yukarı taraflarında yeniden canlanmağa başlamıştır. Bu devlet sonradan Ruslar tarafından yıkılınca, eski Hakas-Kırgız'ların esas kütlesi Tanrı dağlarına çekilerek orada ilk devletlerinden Hungno'lar zamanından arta kalan soydaşlarını buldu. Onlar bugün de aynı bölgede yaşamaktadır.

⁹ Radloff, *Aus Sibirien*, 2. baskı, Leipzig 1898, I, s. 220 v. d.

¹⁰ Parker, *göst. yer.* s. 185-191.

Bunlar o havalideki Kara-Kırgız'lar olup, Altay dağları ile Ural ırmağı arasında (üç ordu veya boy halinde) yaşayan, umumiyetle Kırgız diye gösterildikleri halde, aslında «Kazak» adını taşıyan ve Hungno, Tukue, eski sarışın (Tingling) Uz, Sak ve İranlılarla diğer bazı halkların katışmasından meydana gelen Kazak-Kırgız'lardan ayırd edilmek için bu adla anılırlar. Ancak Hakas (= Kara)-Kırgız'ların çoğu, yukarı Yenisey ve Altay dağlarında yaşamağa devam etmiştir. Ve bugünkü güney Sibiryâ Tatarları'nın bütün topluluklarında (Kırgız) adını taşıyan boylara rastlamak mümkündür. Ayrıca aynı Tatarlar arasında «Ara», «Abin» (veya Aban) v. s. = türkleştirilmiş Yenisey' lilerinin de bulunduğu göz önünde tutulursa, güney Sibiryâ Tatarları'nın, bu bölümünde dinin bugün ne karışık bir durumda olduğu, kolaylıkla anlaşılır.

HIUNGNU (HUNGNO) LARIN DİNİ

1. Ekonomi şekli ve kaynaklar

A) Ekonomi şekli

Daha, eski sülâlelerden T'ang ve Yü'lerden önce (M. ö. XXIV. ve XXIII. yüz yılda) batı ile kuzay sınırlarında göçebe olarak hayvan besleyen halklar yaşamakta idi : Cong ve Tik (= Türk ?) (kuzay ve batıda), Hien-nu ve Hun-ok'lar.

Bunların sürülerini daha çok at, sığır, koyun teşkil etmiştir. Seyrek olarak hörgüçlü deve, merkep ve katır da bulunur. Kabîleler su ve ot bulmak için oraya buraya göç edip durur. Bunların duvarla çevrili şehirleri veya sürekli olarak kaldıkları yerler yoktur. Ziraatle de uğraşmazlar. Ancak yine de herkes az çok bir toprağa sahiptir. Yay kullanan kişileri, zırhlı suvarileri vardır. Uzak için kullandıkları silâhlar yay ve ok, yakın için kullandıkları silâhlar ise kılıç ve mızraktır. Dolaştıkları zaman kuş ve dört ayaklı hayvanlarla ev hayvanlarını da avlarlar. Deri elbise ve üstüne de kürk giyerler.

B) Kaynaklar

Hiungnu'larla Tukue'lerin dinine dair malûmat, İsa'nın doğumu sırasında seyrek olarak geçtiği hâlde, bilâhare Milâttan sonra bininci yılın müteakip asırlarında artmağa başlar. Bu arada Hiungnu'larla

Tukue'lerin dinlerine dâir vesikalar, bir birinden ehemmiyetli şekilde ayrılır. Şöyle ki, Tukue'ler için bir takım eski kaya kitâbeleri mevcut olduğu halde, Hiungnu'lar hakkında sadece aynı zamana ait eski Çin kaynaklarının verdiği malûmatla kalmaktayız.

M. ö. II. yüz yılın sonuna doğru büyük bir devlet kurmuş olarak karşımıza çıkan Hiungnu'ların hareketli tarihi, yukarıda s. 1'de ana çizgileri ile anlatılmıştır. Çin'e tâbi bir devlet olan güney Hiungnu devleti reislerinden birinin, M. s. 308 yılında kuzay Çin'in hükümdarı olduğunu, orada 379 yılına kadar, Kansu'da ise 433'e kadar süren bir sülâle kurduğunu ve bunun bir Tunghu kabilesi olan Toba-Siyenpi'ler tarafından ortadan kaldırılarak topraklarının da kendi devletlerine katıldığını, o taslağa dayanarak tekrarlayalım.

Eski Çin kaynaklarını üç eserle tanımaktayız : J. J. M. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens). 1. kısım. Berlin-Leipzig 1921.

L. Wieger, *Textes historiques chinois* (3 cilt), I. baskı, Hien-Hien 1905, 2. baskı, 1929. Wieger eserinde Hiungnu'ları Hungno olarak gösterir.

Yukarıda adları geçen iki müellifin tercümelerinde bir takım ayrılıklar göze çarpar.

E. H. Parker, *A Thousand Years of Tartars*, 2. baskı, London 1924, s. 1-79.

A. von Rosthorn, *Die Hochburg von Zentralasien* (Asia Major, Hirth Anniversary Volume, 1922, s. 286-297.

W. Eberhard, *Die Biographien des Liu Yüan und des Liu Ts'ang, Herrscher der ersten Hsiung-nu-Dynastie auf chinesischem Boden* (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sinoloji Enstitüsü neşriyatı, No. 4, Ankara 1942) yeni bir değerli kaynaktır. Birinci biyografi Chin yıllıklarının (Chin-su) 101'nci bölümünden (s. 1348-1349), ikinci biyografi ise Wei yıllıklarının (Wei-şu) 95'nci bölümünden (s. 2105 b-d) tercüme edilmiş olup, her ikisi de açıklayıcı notlar ihtivâ eder. Yalnız birinci mufassal biyografide dine müteallik malûmat da vardır.

2. Çin hükümdarı ile Hiungnu Kağanının unvanı

Daha M. ö. 1122'de Çin'de büyük kiralığı, en yüksek feodal hâkimiyeti kuran Chou sülâlesi¹, kendi hükümdarına (Gök'ün oğlu) un-

¹ De Groot, s. 54.

² A. von Rosthorn, *Die archaologische Forschung in China* (Anthropos, XXXII, 1937, s. 645).

vanı vermiştir. Şayet von Rosthorn'un dediği gibi³, Chou'ların kültürü daha eski olup, geriye doğru M. ö. 1700 tarihine kadar giden Şang kültürünün doğrudan doğruya bir devamı olarak sayılır ise, bu unvanın da onlardan geldiği kabul edilebilir. Nitekim, yine von Rosthorn'a göre³, eski Gök-Tanrı olan Şang-Ti için yapılan âyinlere, Şang sülâlesinde eski şekli ile gök dinine bağlı olan ve onun yanına bir de Yer-Tanrı'yi alarak, dualist bir dünya görüşünü kabul eden Chu sülâlesinden daha çok ehemmiyet verildiğine bakılırsa, yukarıdaki iddia daha da kuvvetlenmiş olur. «Gök'ün oğlu» ünvanını, M. ö. 226 yılında, diğer feodal devletleri ortadan kaldırdıktan sonra, Çin birlik devletini kuran ve bu unvanı müteâkıp sülâlelere veren feodal Çin kralı da almıştı⁴. «Gök'ün oğlu» ünvanının, kuzay Çin hükûmdarları vasıtasıyla kuzay Çin hükûmdar tabakasının kopup geldiği kuzay göçebe çoban halklarından alınmış olması muhtemeldir.

Hiungnu kağanın da «Gök'ün oğlu» ünvanını taşımasına bakılarak, o zaman için bu unvanın Çinlilerden alınmış olduğuna inanılabilir. Fakat kağan, Çin'de olmayıp, sonradan Tukue Türklerinde rastladığımız diğer bir unvan daha kullanmakta idi. Bu unvanı De Groot (s. 53 v. d.) *Tanhu* şeklinde verdiği halde, Parker (s. 12 v. göst. yer.) *Jenuye*, Wieger (göst. yer.) ise *Şanu* şeklinde göstermektedir. v. Rosthorn ile Eberhard'da geçen *Şanyü*, Wieger'inkine uymaktadır. Halbuki daha önce Deguignes hem *Tanyu*, hem de *Şenyu* olarak her iki şekli vermekte⁵, ancak bunları *Tsem li koto-tanyu* «Gök'ün oğlu» nun kısaltılmış bir şekli diye göstermektedir. Parker (s. 12) bunu daha doğru bir şekilde Ch'eng-li Kutu Şan-yü diye almaktadır ki, bu da türkçe *Tengri Kudu Jenuye* (Tanrı kutu Gök'ün oğlu) sözünün çince ifâdesinden ibarettir. Buna göre, Deguignes'de geçen «kısaltma» sözü, yanlış yere kullanılmış olup, doğrusu, Tanyu'yu toplu bir deyimden arta kalan unsur olarak göstermektir. Zîra bu kelime, tek başına da «ululuk, yücelik, genişlik» gibi mânâlara gelir. Bundan maada açıkça hükûmdarın göğü yerde temsil ettiği söylenir. De Groot'un Tanhu'nun bizzat Tanrı olduğunu göstermeğe uğraşması, tabii esas ve etnolojik delilden mahrum ve bu uğurda sarfedilen gayret, hükûmdarın da günah işleyebileceği, göğe karşı sadâkatsizlik gösterebileceği

³ göst. yer. s. 641.

⁴ De Groot, s. 37.

⁵ Hn. Deguignes, *Allgemeine Geschichte der Hunnen und Türken, der Mongols und anderer öksidentalischer Tartaren u. s.w.* (almanca terc. J. C. Daehnert), 1. baskı, Greifswald, 1768, s. 135.

ve bunu kefaretsiz bıraktığı takdirde, tel'in olunabileceği gerçeği karşısında, akım kalmağa mahkûmdur.

3. Gök Tanrının vasıf ve vazifeleri

A) Vesikalar

1. M. ö. 176 yılında Kağan Motun (Meytey) Çin hükümdarına yazdığı bir mektupta, kendisini tahta Gök Tanrı'nın çıkardığını bildiriyor. Göğün yardımı, kağan'ın asker ve atlarının gayreti sayesinde civarda bulunan 25 devletle (Kansu'da, ve kuzay Tibet ile batı Türkistan'a kadar uzayan komşu iller ile birlikte Doğu Türkistan'da) bir takım halkları yendiğini ve bu suretle bu halkların Hungno'laştırıldıklarını ve ok kullanan halkların bundan böyle bir tek âile hâlinde birleşmiş olduklarını bu mektuptan öğreniyoruz (De Groot, s. 16 v. dd.).

2. Motun'un oğlu ve halefine bir Çin prensesi götürülen Çin'li bir harem ağası, Çin hükümdarına yazacağı mektuba şu şekilde başlamasını tavsiye etmektedir: "Gökle yerin can verdiği, güneşle ayın tâyin ettiği, Hungno'ların büyük Tanhu'su⁶..."

Burada öğüt veren Çinlinin, husûsiyle Hungno'ların yanında kalmaktan hoşlanmadığı ve onlara kötülük yapmayı bile tasarladığı göz önünde tutulursa, Çin dinî düşünce tarzını⁷ da bu tavsiyesine katmış olduğundan şüphe edilemez (De Groot, s. 82).

3. Kağan Kunsiu (M. ö. 160-126) Çin hükümdarı tarafından kendisi için kurulan tuzağı birdenbire fark edince, sevinçle şöyle haykırmıştı: "Orada ast rütbeli kumandanlara rastlamamı, gök takdir buyurdu. Kendimi korumayı, Gök nasip etti" (De Groot, s. 96 v. d.).

4. III. yüz yılın sonuna doğru Hungno kabîle reislerinden Liyou-san (Liyu-Hsüan), Hungno'ları zayıflamış olan Çin devletine karşı ayaklandırdığı zaman, genç yeğeni Liou-yuan'ın üstün gayretinden bahsederek onlara şöyle demişti: "Liyou-yuan bilge ve yiğittir. Öyle sanıyorum ki, şayet Gök, Hiugnu'lar hakkında bâzı tasarımlara sahip olmasaydı, bu kişiyi dünyaya getirmezdi" (Wieger, s. 1046. Eberhard s. 36). aynı yeri tam olarak şöyle tercüme etmektedir: "Sol Hsin-Kağan (Liyu) Yuan-Hay üstün kabiliyet sahibidir ve başarıları büyüktür. Eğer Gök, Şan-yü makamını yeniden yüceltmek istiyorsa, bu kişiyi bize boşuna göndermemiştir (M. s. 299). Bundan bir müddet sonra

⁶ Parker (s. 19) şöyle tercüme ediyor: «the equal of Sun and Moon».

⁷ Chou sülâlesi zamanı, krş. yuk. s. 5.

Liyu-Hsüan Chin, âilesine mensup prenslerin birbirleri ile mücâdele etmelerini, "Gök, Chin'leri terkedip bizim Şan-Yü'lere döndü" diye izah etmişti. Ona göre, Gök'ün bu iradesine karşı gelmek doğru değildir: "Gök, şimdi bizi kendine âlet etmiştir. Bundan kaçmak olmaz. Gök'ün emirlerine uymamak felâket doğurur. Yığının isteğine karşı gelmek, yanlış bir yoldur... Gök verir de, insan kabul etmezse, başına felâketler gelir. Şan-yü'ler umarım ki, artık hiç bir şüpheniz kalmamıştır." Liyu Yüen-hay buna muvafakat ederek Çin'in ilk hükümdar sülâlesinin kurucusu oldu (Eberhard, s. 38 v. d. 31 v.d.; krş. Wieger, s. 1047).

5. Yıl 336. Kağan Cheu-hon bir amazon birliğine sahipti... "Gök, uygunsuz hareketlere gücendi. Büyük bir kuraklık ülkeyi mahvetti..." (Wieger, göst. yer. s. 1047).

6. Yıl 328. Han Şeu-ley, düşmanı Liyu-yao'nun birdenbire karşısına çıkması üzerine atının üstünde diklendikten sonra, iki kolunu yukarıya kaldırıp, başını aşağıya doğru eğerek şöyle haykırdı: "Ey Gök, onu bana teslim ettiğin için, sana şükürler olsun!" (göst. yer. s. 1092).

7. Yıl 343. Pingling şehrinin kuzay batısında taştan bir kaplan heykelinin harekete geçerek, arkasında 1000 kurt ve tilkiden müteşekkil bir alay olduğu hâlde şehrin güney doğusuna gelmekte olduğu duyulunca, Hiungnu devletinin Çao kağanı Sou-hou şöyle haykırmıştı: "Bu taş kaplan, benim!" (sou=taş, hou=kaplan). Kuzay batıdan güney doğuya hareketi ise, Tanrı'nın emri ile benim güney doğuya, devlete karşı sefere çıkacağımı gösteriyor. Herkes milis kuvvetlerini versin. Gök'e itaat için, gelecek yıl birliklerime kendim kumanda edeceğim" (göst. yer. s. 1121).

B) Yorumlama

Burada önümüzde duran altıyüz yıldan fazla bir zaman için eski tanrı tasavvurunun ne tarzda olduğuna dair vesikalar, tabiâtile pek azdır. O kadar ki, her yüz yıla bir vesika bile düşmemektedir. Milâttan önceki yüz yıllar ile, milâttan sonraki ilk iki yüz yıl için her hangi bir vesika mevcut değildir. Buna karşılık milâttan önce, sondan bir evvelki yüz yılda yapılan bir kurban merasimine dair bilgiye sahibiz. Ayrıca eldeki bütün vesikalar, kağan ile ondan sonra gelen hanlara âittir. Bu suretle onlara tâbi olan kütlenin ve husûsiyle geniş halk tabakasının dinine âit vesikalardan mahrumuz. Bununla ilgili olarak bu vesikaların muhtevası, münhasıran siyasî devlet hayatına mütealliktir. Bu arada herşeyden önce, devletin başına Kağan'ı Gök'ün getirdiği belirtilir, devletle insanların sevk ve idâresi de yine Gök'e atfedilir.

Devletin plânlarını çok önceden o hazırlar ve vakti gelince tatbik eder. İnsan onun takdiratına boyun eğmek zorundadır. Ona karşı gelmek tehlikelidir. Zira, aksi hâlde insanı felâkete uğratar. İnsanları gelecek belâlardan korunmak için uyarır ve felâkete uğrayanlara yardım eder.

Gök'ün ahlâkî karakteri, münakaşa kabûl etmez. Ahlâkî nizama aykırı davranışlara Gök kızar ve bu yüzden memleketi kuraklık ile cezalandırır. And içildiği zaman da yardımcı ve tanık odur.

Vesikaların hiç birinde Gök, açıktan açığa konuşur durumda geçmez. Ancak bir hanın, ihtişamlı bir edâ ile, açık, fakat herhangi bir âyin bahis konusu olmadan, sadece büyük bir heyecanla Gök'e hitab ederek şükranlarını sunduğunu gösteren bir vesika vardır. Ayrıca diğer bütün vesikalarda düşünülen ve isteyen bir Gök'ten bahsedildiği için, onun şahsî bir karaktere sâhip olduğundan şüphe edilemez.

4. Gök Tanrı kültü

A) Dua

Duânın yapılış şekline dair elimizde yalnız bir tek vesika vardır. Ancak bu vesika, duâyı öyle canlı bir şekilde anlatmaktadır ki, onun tek başına bir vak'a olmayıp, bir çok emsâlinde alınma bir örnek olduğuna hükmedebiliriz. Bu vesika yukarıda (s. 11) adı geçen Han-Şeu-ley ile ilgilidir. O, âniden hasmı Liyou-yao'ya rastlayınca, üzengilerine basarak atının üstünde dikildikten sonra, önce kollarını Gök'e doğru uzatıp başını aşağıya doğru eğer ve bu suretle mânâlı bir duâ vaziyeti aldıktan sonra şükran için şöyle haykırır : "Ey Gök, onu bana teslim ettiğin için, sana şükürler olsun !" (Wieger, s. 1092 v. d.).

Devletin en yüksek şahsiyeti tarafından duânın bu kadar canlı ve açık bir şekilde yapıldığına bakılırsa, onun başka asıl kişiler ve bayağı halk tarafından da açık veya husûsî bir şekilde yapılmış olduğu kabûl edilebilir.

B) Kurban ve kurban bayramları

a) Kurban

Hiungnu'ların dininde kurban eksik olmamıştır. Fakat, buna dair Çinlilerin verdiği malûmât, ancak milâttan önce birinci ve milâttan sonra ikinci yüz yılda Han sülâlesi zamanına âittir. Yalnız burada kurbanın kime sunulduğu, bir dereceye kadar vuzuhsuz kalmaktadır (De Groot, s. 59).

1. Bu vesikalardan birinde Kağan'ın kurbanı "atalarına, Gök ile yere, ruhlarla tanrılara" sunduğu bildirilmektedir. Burada ataların başta yer almış olması ve bunu tâkip eden Gök'ün, ayrıca yerle yanyana bulunması dikkate değer.

2. Buna karşılık ikinci vesikada şöyle deniliyor : O, "Gök'le Tanrılara" kurban sundu. Burada önce Gök zikredilmekte ve yalnız başına Tanrılarla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu sonuncu şekil aşağıda görüleceği üzere, hemen hemen yalnız daha sonraki vesikalarda, bilhassa Tukue Türklerinden kalma kitâbelerde rastlanan bir tarzdır. İşte, her halde Çin te'sirinden gelmeyen bu umûmî duruma bakılarak, tersine birinci vesikada geçen malûmata istinaden, hem atalar kültürünün kuvvetle geliştiği, hem de dualist gök-yer kültürünün daha mühim bir yer tuttuğu Chou sülâlesi zamanında Çin'in tesir altında kaldığına hükmedilebilir.

3. Hiu-t'ö'nün Hiungnu kağanının (M. ö 121 yılında), Gök'e kurban sunduğu zaman kullandığı, ayakta duran bir altın heykeli vardı. (De Groot, s. 120), Hiu-t'ö, Goaçi veya Yueçi'lerin (Tohar'lar? Sak'lar?) ülkesi olup Kansu'un kuzay batı bölgesi ile Mogolistan'ın kuzaydan birleşen büyük bir kısmını teşkil eder. De Groot, büyük bir şüphe ile, bunun «yaldızlı bir (budist?) put» olduğunu sanmaktadır. Şüphesiz, İsa'nın doğumu sıralarında Hiu-t'ö'ya komşu olan doğu Türkistan, budizmin tam mânâsiyle geliştiği ve umûmiyetle Asya din ve mezheplerinin birbiri ile buluştuğu bir yerd⁸. Fakat, açıkça Gök ve ona sunulan bir kurbandan bahsedildiği için, daha ziyade başka bir şey, Hakas Kırgız'ların kitâbelerinde sık sık anılan ve bazan Gök'le birleştirilen Bel aklâ gelmektedir. Gerçekte bunun ne demek olduğu bilinmemekte ise de, bir yerde «altın ve gümüşle süslü» olarak tasvir edildiğini görüyoruz. Bir kitâbede "yerde Bel'im, 49. yıldadır..." şeklinde geçtiği gibi büyük bir ihtimalle şahsî bir koruyucu ruhun tim-sâli olduğu söylenebilir. Şu halde, Gök'e kurban takdim edilirken bahsi geçen Hun Kırâlı'nın altın heykelinden maksad: Gök'e şahsî bir koruyucu ruh vasıtasıyla kurban sunmaktan ibarettir⁹.

4. M. ö. 48 yılında Çin hükûmdarının iki elçisi ile, Çinlilerin idaresi altına girmiş olan doğu Hun Devleti'nin Kağanı sürekli bir kardeşlik bağı kurarken şöyle and içmişlerdi : "Kim ki sözünde durmazsa, bu yeminle yaptığı ahdi Gök kendisi ve vârisleri için yerine getirsin". Bunun üzerine Kağan Çin elçileri ile birlikte bir tepeye çıkmış,

⁸ Wiegler, s. 308 v. d.; 1125 v. d.; 1292 v. d.

⁹ Krş. Parker, s. 28 v. d.

bir ak at kurban edilmiş, Kağan elinde mücevher kakma bir kılıç (veya hançer) olduğu halde, Kağan Loşang tarafından öldürülen Goaçi-Yueçi beyi Hai'sal'ın kafa tasında altınla kanı birbirine karıştırdıktan sonra, elçilerle birlikte bu mahlûttan içmişti (De Groot, s. 223 Parker, s. 41 v. d.). Bir tepede kurban edilen beyaz atın, Gök'e sunulduğundan şüphe edilemez.

b) Kurban bayramları

1. Wieger (s. 33) eski Çin'de, kış gün dönümünden hesaplanmak üzere, üçüncü astronomik ayın birinci gününün yıl başı olarak sayıldığını bildirir. Şu halde bu, 23 Şubat veya umûmî olarak aşağı yukarı Şubat'ın sonundan Mart'ın başına kadar olan zaman demektir. De Groot da (s. 59, 68, 71, 226) birinci ayın bahara rastladığında mutabıktır. Bununla, milâttan önce 195 yılında Mayıs sonu dördüncü aya rastladığından (s. 71), birinci ay, takribî olarak Şubat sonu ile Mart iptidasına kadar başlamış olur¹⁰.

Şu halde birinci ayın, hiç değilse milâttan önce 200 civarında, Şubat sonu ile Mart iptidası arasında başladığı kabul edilirse, beşinci ay Haziran sonu ile Temmuz iptidasına kadar¹¹, dokuzuncu ay ise, güzün Ekim sonundan Kasım iptidasına kadar başlamış olur.

Bu suretle, tam olmasa bile, Hiungnu'ların bu üç kurban zamanını, sonraki ve bugünkü Türk, Moğol ve Yakut'ların kurban zamanı ile, bir çok husûsiyetleri ile bağdaştırmak mümkündür. Sonuncusu bilhassa bu hesaba göre, çok sonra gelen (güz toplantısı) için bahis konusudur. Ancak, Hiungnu'ların yaşadığı bölgenin coğrafi durumu ile Yakutlarınkinin birbirinden çok farklı olduğunu göz önünde tutmak gerekir. Ayrıca yeni göçebe halkların Yenisey'liler, Tingling'ler ve onların ahfâdı ile gittikçe daha çok karışması (yuk. s. 3), bilhassa güz bayramlarına çok te'sir etmiş veya bu bayramları Hiungnu'lar ile umûmiyetle hayvan besleyen göçebelerin arasına sonradan sokmuştur. Burada vaktiyle A. Gahs'ın — Hırvatça yazılmış — bir eserinde, ehemmiyetle işaret ettiği bir noktaya dikkat etmek lâzımdır : bilhassa mütedil bölgelerde çiftçi mahsûlünü son baharda aldığı halde, hayvan besleyen göçebelerde mahsûl, hayvanlar için taze otun bulunduğu, hayvanların yavruladığı ve bu

¹⁰ Fakat, buna karşılık bk. s. 27 : M. ö. 594 yılında Mayıs altıncı aya rastlar. Ayrıca bk. s. 213 : M. ö. 55 yılında Mayıs üçüncü aydır. Bunlar baskı yanlışı mı, yoksa kamerî hesaplama ortaya çıkan farklar mıdır ? Ne olursa olsun Groot'un bu hususta hiç bir yerde açıklama yapmaması gariptir.

¹¹ Parker'de de (s. 762) aynen böyle geçer.

sayede kıymız ve peynir yapmak için sütün bol olduğu bahara veya yaza rastlar. Bütün kuzay batı Hindistan'daki gizli cemaatlerle onların Asya'daki değişmiş şekillerinin büyük merasimlerini güzün veya kışın yapmaları da buna uymaktadır.

2. Yılın ilk ayında bütün kabile reisleri, kurban sunmak üzere, han'ın yanında toplanırlar. Fakat yazık ki, kurbanın kime sunulduğundan bahis yoktur.

3. De Groot (s. 59) ile Wieger (s. 33)'in, ileri gelen kişilerin zaman zaman Hungo'ların yıllık ikinci kurban bayramına rastlayan 5. ayda (Temmuz) kağanın katında yaptığı kurultayı bir «Millet Meclisi» olarak göstermeleri, tamamiyle Yakut'ların eski yaz Ysyağ'ına tekabül etmektedir. Burada atalara, gök ile yere, ruhlarla tanrılara kurbanlar sunulur (yuk. s. 8).

4. Atların besili olduğu güz mevsiminde, insanları, sürüleri saymak için yine bir nevi millet meclisi olan kurultay toplanır.

5. Von Rosthorn (s. 288 v. d.)'a göre, her yıl birinci ayda Şanyü'nün karargâhının yanındaki kurban yerinde küçük bir toplantı yapılır, beşinci yılda ise «Ejder şehri»nde büyük bir kurultay olurdu. Sonuncusunda atalara, Gök ile yerin ruhlarına kurban kesilirdi. Hazır bulunan boy beyleri ile mâiyetleri, mukaddes koruluğun etrafında dört nala üç kere dönerlerdi. Kurultaylarda nüfus sayımı yapılır, hayvan durumu tespit edilir ve kanun dışı davranışlar yargılanırdı. «Ejder şehri» (luñ çeñ) veya «Ejder sarayı» (luñ t'îñ), Şanyü'nün yazın kaldığı yerd. Millî mâbed, mukaddes koru ile ejder'in yaşadığı bataklık çukur burada bulunuyordu. Ayrıca burası, tarihten önceki çağlarda göçebe olarak gelen Hunların esas yurdu idi.

5. Gök dininde geçen diğer yüksek varlıklar –

A) Güneş ve ay

De Groot (s. 60) ile Wieger (s. 33) Kağan'ın güneşle aya karşı saygı gösterdiğinden bahsederler. Buna eski Moğollar ile bugünkü Türk-Moğollarda, bilhassa Altay-Kiji'lerde de rastlamaktayız. Ancak burada güneşle ayın ne gibi bir yer tuttuğunu incelemek ve Yurak-Samoyed'lerde Gök tanrının iki gözünü teşkil eden bu varlıkların¹², burada da Gök'ün timsâli olup olmadıklarını araştırmak gerekiyor. Güneşle ay, ayrıca Türk-Moğollarda bir destan serisinin iki kahramanını da temsil eder.

¹² P. W. Schmidt, *Ursprung der Gottesidee*, III, 349, 371.

Güneş ile aya karşı gösterilen ve aslında ne olduğu ve nereden geldiği henüz bilinmeyen bu saygı tezahürüne bakılarak Hiungnu'larda bir güneş ve ay kültüründen veya bunun başlangıç hâlinde mevcûdiyetinden bahsedilemez.

B) Atalar ve diğer yüksek varlıklar

1. M. ö. 88 yılında Vey-Lü' (Çin'de yetiştirilmiş bir Hiungnu), (erkek veya kadın) vu'ya (şaman) şunları söylemesini buyurdu : "Ölmüş olan Tanhu kızmış, söyle diyor : «Hu'lar eskidenberi belirli zamanlarda atalarına kurban sunarlardı. Savaşçılar her zaman Dsi-su'-yu¹³ yakalar yakalamaz (Toprağın koruyucu Tanrıları)'na onu kurban edeceklerini vâdederlerdi. Onu niçin bu yolda kurban edip göndermiyorsunuz ? » Bunun üzerine Dsi-su'yu yakalayıp lânetledikten sonra, atalara kurban olarak boğazladılar. Arkasından durmaksızın kar yağdı; insanlar, hayvanlar salgın hastalıklara yakalandı; ekinler yetişmedi. Vey-Lü' bundan korkup Dsi-su'ya bir kurban evi yaptı" (De Groot, s. 186).

Burada zikredilen «Toprağın koruyucu Tanrıları», daha önce (s. 89) «Darı Tanrıları» ile yan yana geçmektedir. Her ikisi de Çin hükümdar âilesinin koruyucu ruhlardır. Hsia sülâlesinin sarayında «Darı idarecisi», Chou sülâlesinin cediti olmuştur. Bu tanrılar aynı zamanda ziraat tanrıları oldukları için, asıl Hiungnu dinindeki yüksek varlıklar arasında bunlara rastlanmaz. Aynı şey atalar kültü için de kolay kolay söylenemeyeceğinden, atalar için insan kurban edilmesi, bu gibi kurbanlara sık sık rastlanan ziraat (mâder-şâhî) kültürlerine delâlet etmektedir.

2. Milâttan önceki ilk Han sülâlesi zamanında Kağan'ın sunduğu kurbandan bahseden en eski vesikalardan birinde : Atalarına, Gök ile yere, ruhlarla tanrılara diye bir sıra tâkip edilmektedir. Ataların böyle başta anılması ve Gök'ün yerle birleştirilmesinde, Çin te'sirinin bulunabileceğine dair yukarıda gereken malûmat verilmiştir.

3. M. s. 319 yılında Hiungnu devleti'nin Çao-Liou Kağan'ı atalarına bir tapınak ve ayrıca toprakla ekinlerin gök'le yerin koruyucu ruhları için kurban sunulan bir tepe yapmış, soyunun reisi olarak Han Meydey'e tazimde bulunmuştu. (Wieger, s. 1071 v. d. d. krş. Eberhard, s. 39 v. d.).

Burada da bir ziraat kültürünün mahsûlü olan «toprak ve ekinle-

¹³ s. 180 ve 186'ya göre 90 yılında Kağan'a tâbi olan bir Çin generali.

rin koruyucu ruhları», geriye doğru her halde bir Çin te'sirine delâlet etmektedir. Aynı şey, yer için de bahis konusudur. Kendilerine tapınak yapılan ataların başta yer alması, her halde sebepsiz değildir. Burada da yine bir Çin te'sirinin bulunup bulunmadığı akla gelebilir (Ayrıca krş. Wieger; s. 995, 967, v.d. 970, 983, 1313, 1316, 1550).

4. Hiungnu'larda atalara inanış ve atalar kültürünün mevcudiyetinden şüphe edilemez. Fakat, evvelâ gök dinine kıyasla bunun pek kuvvetli olduğu söylenemez; sonra da onun bâriz bir şekilde ortaya çıktığı yerlerde ise, geriye doğru Çin te'sirinin bulunduğu şüphesini uyandırır.

6. Hülâsa

A) İnanışa dayanan görüşler

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, vesikaların azlığı ve yer yer boşluklar gösterdiği ne kadar hesaba katılsa da, yine de Gök'ün her hangi bir varlıktan çok daha sık ve daha mühim bir hüviyetle ortaya çıktığı inkâr edilemez. Vesikalarda atalar sadece üç defa, güneşle ay sadece iki defa, «ruhlarla tanrılar» yahut toprakla darının koruyucu ruhları bir veya iki defa geçtiği halde, gök'ten on iki defa bahsedildiğini görüyoruz. Bundan maâda güneşle ay, toprağın koruyucu ruhları, atalardan her biri tek başına sadece bir defa anıldığı halde, gök, yalnız başına olarak sekiz defa zikrediliyor. Yer, daima gök ile yan yana olmak üzere, dört defa geçiyor, Nihâyet gök'e bir takım ehemmiyetli vazifeler tanındığı halde, diğer yüksek varlıklar için bu gibi mühim fonksiyonlardan bahsedildiğine rastlanmıyor.

Şu halde Hiungnu dininde, yüksek bir varlık olarak gök'e büyük bir ehemmiyet verildiği inkâr edilemez. Her halde eski zamanlarda bu üstünlük daha da kuvvetli olmuştur. Zira dişi yer tanrısı, Hiungnu inanışlarına ancak sonradan girmiş, aynı şekilde atalar kültürü, belki de ölmüş hükümdarlar kültürünün husûsî bir te'siri ile, ancak bu zamandan itibaren ehemmiyet kazanmıştır.

Diğer yüksek varlıkların gök ile olan ilişkisi, şekilce ona tâbi bulunup bulunmadıkları, onun yarattığı varlıklar olup olmadıkları ve vesikaların azlığı dolayısıyla, tespit edilememektedir. Bu vuzuhsuzluk, husûsiyle gök varlığının yaratıcı olup olmadığına dair malûmatın eksikliğinden doğmaktadır. Gök'ün yaratıcı karakteri ile umûmiyetle mutlak kudreti hakkındaki bilgimizin kesin olmaması, gök varlığını müsbet bir şekilde en yüksek varlık olarak göstermeğe engel olmaktadır.

B) Kült

1. En az iki yerde duâ'nın mevcudiyeti sâbit olmaktadır. Biri, Han Şeu Ley'in kurtuluşu münasebetiyle gök'e şükür için yaptığı şahsî bir duâ, öteki ise bir and içme esnasında herkesin gözü önünde yapılan merasimli bir duâ. Her iki duâ da gök'e yapılmaktadır. Diğer yüksek varlıklara da duâ edilip edilmediği, belli değildir. Vesikaların azlığı dolayısıyla, bu gibi duâların hiç yapılmamış olduğu söylenemez.

2. Kurban daha fazla tespit edilmiş olup, burada diğer yüksek varlıklar, Gök varlığından da daha kuvvetli bir şekilde ön plânda yer almaktadırlar. Gök, kendisine kurban sunulan bir varlık olarak yalnız başına sadece iki defa ortaya çıkıyor. Bunlardan birinde bir dağın tepesinde bir ak atın kurban edilmesi karakteristiktir. Gök, yerle birlikte iki defa, ruhlar ve tanrılarla birlikte bir kere, atalarla birlikte iki defa kurban kabul etmektedir. Bâzı ahvâlde kurbanın kime sunulduğu şüpheli kalıyor. Burada da gök'ün hemen hemen bütün kurbanlara, hiç değilse ortak olması dikkate değer. Bu sebepten eski zamanlarda kurban merasiminde onun daha da kuvvetli bir varlık olarak ortaya çıktığını kabul edebiliriz.

İnsanın, sadece atalara kurban edildiğini görüyoruz. Bu kurbanın hayvan besleyen çoban kültüründen alınmadığını göstermeğe yetecek sebepleri yukarıda anlatmıştık.

3. Hayvan besleyen göçebelerdeki üç büyük kurban bayramından hiç değilse ikisinin, yani bahar bayramı ile yaz bayramının daha Hiungnu'larda tespit edilebilmesi dikkate değer. Güz bayramının da mevcut olduğu muhakkak ise de, bunun kurbanla bağlı olup olmadığı belli değildir. Bahar bayramında kime kurban sunulduğu da bilinmiyor. Yaz bayramında kurban, atalara, gök'le yere, ruhlarla tanrılara sunulur. Bunlardan hangisinin daha üstün bir mevkie sahip olduğu, vesikalarda belirtilmemiştir.

C) Hiungnu dininin topluca karakteri

Önce, Hiungnu'larda gerçek ve hâlis bir dinle karşı karşıya bulunduğumuz muhakkaktır. Zira burada insanların hayatına te'sir eden yüksek varlıklar mevcuttur ve bunlar için insanlar tarafından duâ, kurban ve merasimlerden meydana gelen bir kült yapılmaktadır. Bu kült hakkındaki vesikaların ancak birer örnekten ibaret olduğu göz-

önüne alınacak olursa, bu kültün oldukça zengin bir şekilde gelişmiş olduğu kabul edilebilir.

İkinci olarak, bu yüksek varlıklar arasında Gök'ün en önemli yeri aldığı inkâr edilemez. Nitekim, tek başına da olsa, en çok, o göze çarpmakta, en ehemmiyetli vasıf ve vazifeler ona verilmekte, yalnız ona itaat edilmesi gerekmektedir. Ahlâkî karakterle sıkı münasebeti olan odur ve bu karakter yalnız ona tanınmıştır. Kültte de en yüksek yeri alan, Gök varlığıdır.

Lüzumlu vesikaların eksikliği yüzünden, burada gerçek bir mono-teizm (tek Tanrı inancı) ile karşı karşıya bulunup bulunmadığımızı kat'i olarak tespit edememekteyiz. Bilhassa Gök'ün afektif bir şekilde iyilik ve koruyuculuğunu, onun her şeye kâdir olduğunu ve yaratma gücünü açıkça isbat imkânından mahrumuz. Bu yüzden Gök varlığının tam mânâsiyle yüksek bir mevcudiyet olup olmadığı hususunda da kat'i bir şey söyleyecek durumda değiliz. Nihâyet, onun diğer yüksek varlıklarla olan münasebeti de henüz aydınlanmış değildir. Bütün bunlar, ters yönden yapılmış izahlar olup, bir takım mukabil imkânları ortadan kaldırmış sayılamazlar. Göçebe çoban halkların dinlerinin sonraki şekilleri göz önünde tutulur ve güneyin mâder-şâhî çiftçi halklarının daha ilk zamanlarda başlayan yıkıcı te'siri bir gerçek olarak dikkate alınır, bu imkânlar bir takım ihtimallere dönebilir.

Ruhların öte dünyadaki kaderi hakkında, atalar kültünün gerçekliğinden meydana çıkan vâsıtalı bir isbattan maada, her türlü delilden mahrumuz. Bir yerde, arzularına ehemmiyet verilmeyen atanın her bakımdan güceneceğini öğreniyoruz.